

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παρούσα σχολιασμένη μετάφραση εἶναι ἀποτέλεσμα συστηματικῆς συνεργασίας τῶν δύο μας γιὰ περίπου ὀκτῶ χρόνια. Ὁ λόγος τῆς τόσο μεθοδικῆς καὶ μακρόχρονης ἐνασχόλησης μὲ τὸ *De finibus* εἶναι ἡ πεποίθηση ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα κεντρικὸ ἔργο τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας καὶ εἰδικότερα τῆς ἀρχαίας ἠθικῆς, πού ἔχει θέση δίπλα στὴν *Πολιτεία* τοῦ Πλάτωνα καὶ στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια* τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ ἰδέα γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ ἔργου γεννήθηκε ἀπὸ τὴν ἐπαφή μας στὰ φοιτητικὰ ἔδρανα τοῦ Τμήματος Φιλολογίας τοῦ ΑΠΘ μὲ τὴν καθηγήτρια Δήμητρα Τσιτσικλή, ἡ ὁποία δίδαξε γιὰ χρόνια τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνα καὶ μᾶς ἔδωσε τὸ ἐρέθισμα γιὰ αὐτὸ τὸ ἐγχείρημα. Σὲ ἐκείνην ὀφείλουμε καὶ τὴν ἀπόφαση νὰ κρατήσουμε καὶ νὰ ἀναδείξουμε τὴ διαλογικὴ φύση τοῦ ἔργου.

Ὡς προϊὼν συνεργασίας, ἡ μετάφραση κάθε βιβλίου ἐλέγχθηκε καὶ συζητήθηκε διεξοδικὰ καὶ ἀπὸ τοὺς δύο μεταφραστὲς. Ὡστόσο, πρωταρχικὰ ὑπεύθυνη γιὰ τὴ μετάφραση τῶν τριῶν πρώτων βιβλίων εἶναι ἡ Εἰρήνη Μητούση, ἐνῶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα δύο καὶ γιὰ τὴν Εἰσαγωγὴ ὁ Γεώργιος Καραμανώλης. Τὰ σχόλια πού συνοδεύουν τὴ μετάφραση συντάχθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀλλὰ ἐμπλουτίστηκαν καὶ βελτιώθηκαν χάρις σὲ πολλὲς καίριες παρατηρήσεις τῆς Εἰρήνης Μητούση. Ἡ ἐπιλογή τῆς ἀπόδοσης τῶν φιλοσοφικῶν ὄρων ἔγινε κυρίως ἀπὸ τὸν Γεώργιο Καραμανώλη, ὡστόσο ἡ συμβολὴ τῆς Εἰρήνης Μητούση ἦταν σημαντικὴ γενικὰ καὶ εἰδικότερα στὴ διαμόρφωση τοῦ καταλόγου ἀπόδοσης τῶν ὄρων στὸ τέλος τοῦ βιβλίου.

Εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Τζῶν Γκλουκερ, ἓναν ἀπὸ τοὺς καλύτερους γινῶστες τοῦ φιλοσοφικοῦ ἔργου τοῦ Κικέρωνα, πού δέχτηκε νὰ συμμετάσχει σὲ ἓνα συνέδριο τὴν ἄνοιξη τοῦ 2013 στὸ

Ρέθυμνο με ἀντικείμενο τὴ μετάφραση τοῦ *De finibus* καὶ νὰ σχολιάσει κριτικὰ πολλὰ σημεῖα τῆς νεοελληνικῆς ἀπόδοσός μας. Στὸ ἴδιο συνέδριο συμμετεῖχαν με πολὺτιμες προτάσεις καὶ συμβουλές ὁ Κώστας Παναγιωτάκης καὶ ὁ Ἀπόστολος Νικολαΐδης. Εὐχαριστίες ὀφείλουμε ἐπίσης στὸν Θεόδωρο Παπαγγελή, καθηγητὴ Λατινικῆς Φιλολογίας στὸ ΑΠΘ καὶ ἀκαδημαϊκό, γιὰ τὴ λατινικὴ παιδεία ποὺ μᾶς μετέδωσε στὰ φοιτητικὰ ἔδρανα τοῦ ΑΠΘ. Το βιβλίο ἐπρόκειτο νὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸ Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς ἀλλὰ μετοίκησε στὶς Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης. Δέχτηκε ἔτσι διπλὲς φροντίδες. Ἡ Κωστούλα Σκληβενίτη (τοῦ ΜΙΕΤ) καὶ ἡ Διονυσία Δασκάλου (τῶν ΠΕΚ) ἔδειξαν, πέρα ἀπὸ ἐπαγγελματισμό, γνώση καὶ ἐκδοτικὴ εὐαισθησία, τὴν ἄνευ ὁρίων ἀγάπη τους γιὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ βιβλίο. Ὁ ἐπιμελητὴς Πάνος Ἀστίθας διάβασε κάθε γραμμὴ με κριτικὴ ματιὰ καὶ συνέβαλε στὸ νὰ γίνῃ ἡ ἔκδοση αὐτὴ ὅσο γίνεται ἀρτιότερη.

Γιῶργος Καραμανώλης
Εἰρήνη Μητούση

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- CPF *Corpus dei papiri filosofici greci e latini*, I.1, Leo S. Olschki Editore, Φλωρεντία 1989.
- Δ. Λ. Διογένης Λαέρτιος
- DK *Die Fragmente der Vorsokratiker*, έπιμ. Hermann Diels / Walther Kranz, Weidmann, Βερολίνο ⁵1951.
- DRN Λουκρήτιος, *De rerum natura*
- H. N. Άριστοτέλης, *Ήθικα Νικομάχεια*
- K. Δ. Έπίκουρος, *Κόρια δόξαι*
- LS A. A. Long / D. N. Sedley, *The Hellenistic Philosophers*, 2 τόμ., Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1987.
- pHerc. *Papyri Herculenses* (βλ. *Catalogo dei papiri Ercolanesi*, έπιμ. M. Gigante, Bibliopolis, Νάπολη 1979.)
- RS *Ratae sententiae* (Έπίκουρος)
- SV *Sententiae Vaticanae* (Έπίκουρος)
- SVF *Stoicorum veterum fragmenta*, 4 τόμ., έπιμ. H. von Arnim, Teubner, Στουτγάρδη 1964.
- TrGF *Tragicorum Graecorum fragmenta*, τ. 2: *Fragmenta adespota*, έπιμ. R. Kannicht / B. Snell, Vandenhoeck & Ruprecht, Γοττίνγη 1981.

Eadem ratio habet in se quiddam amplum atque magnificum, ad imperandum magis quam ad parendum accommodatum, omnia humana non tolerabilia solum sed etiam levia ducens, altum quiddam et excelsum, nihil timens, nemini cedens, semper invictum.

De fin. II.46

Ἡ λογικὴ ἐμπεριέχει ἓνα στοιχεῖο ἀνωτερότητας καὶ ὑπεροχῆς, κατάλληλο νὰ δίνει μᾶλλον παρὰ νὰ δέχεται διαταγές, θεωρεῖ ὅλα τὰ ἀνθρώπινα πράγματα ὅχι μόνον ὑποφερτὰ ἀλλὰ καὶ ἀσήμαντα· κάτι ὑψηλὸ καὶ ἐξάίρετο ποὺ δὲν φοβᾶται τίποτε, δὲν ὑποχωρεῖ σὲ κανέναν ἀλλὰ μένει πάντοτε ἀνίκητο.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ*

1. Κικέρων ο φιλόσοφος

Ἡ θέση τοῦ Κικέρωνα (106–43 π.Χ.) στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας εἶναι μᾶλλον παραγνωρισμένη. Κανείς δὲν τὸν κατατάσσει μεταξὺ τῶν σημαντικότερων φιλοσόφων, οὔτε καὶ μεταξὺ τῶν σπουδαίων ἀρχαίων φιλοσόφων, ὅπως ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Πλωτίνος. Μελέτες γιὰ τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα του καὶ γιὰ τὴ συνολικὴ του φιλοσοφικὴ σκέψη ἄρχισαν νὰ ἐμφανίζονται συστηματικὰ μόλις τὰ τελευταῖα χρόνια.¹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, εἶναι ἱστορικὸ γεγονός ὅτι ὁ Κικέρων ἄσκησε ἐξαιρετικὰ μεγάλη ἐπίδραση στήν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, συναγωνίσιμη, ἂν ὄχι μεγαλύτερη, αὐτῆς τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη, μιὰ ἐπίδραση πολυειδῆ καὶ πολυεπίπεδη. Καταρχήν, στὴ λατινόφωνη Δύση ἀπὸ τὸν Αὐγουστίνου καὶ ἐφεξῆς τὰ φιλοσοφικὰ γραπτὰ τοῦ Κικέρωνα λειτούργησαν ὡς ἓνα εἶδος εἰσαγωγῆς στὴ φιλοσοφία καὶ ὡς ἓνα εἶδος ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ταυτόχρονα. Ἀπὸ τὰ γραπτὰ αὐτὰ σπουδάζει ὁ Αὐγουστίνος τὸν Πλάτωνα ἀλλὰ καὶ τὸν σκεπτικισμό τῆς Ἀκαδημίας,² γνωρίζει τις θέσεις καὶ ἀντιπαράθεσεις

* Εὐχαριστίες γιὰ χρήσιμες παρατηρήσεις σὲ προηγούμενες ἐκδοχὲς τῆς Εἰσαγωγῆς ὀφείλω στὸν Βασίλη Πολίτη.

1. Σημαντικότερη ἀνάμεσά τους εἶναι ἡ μελέτη τοῦ Γούλφ (Woolf 2015), στήν ὁποία ἀναφέρομαι ἐκτενέστερα παρακάτω. Βλ. ἐπίσης Gorman 2005· Lefèvre 2008· Baraz 2012· Annas / Betegh 2016.

2. Ὁ Κικέρων εἶχε μεταφράσει ὀρισμένα ἔργα τοῦ Πλάτωνα, μεταξὺ ἄλλων ἓνα μέρος τοῦ *Τίμαιου* (27d–47b). Βλ. Hoenig 2018, κεφ. 2. Μάλιστα, φαίνεται ὅτι ἀντιλαμβάνοταν τὸν *Τίμαιο* ὄχι μόνο ὡς ἓνα κοσμολογικὸ ἀλλὰ καὶ ὡς ἓνα θεολογικὸ ἔργο, καὶ ἴσως γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸν μεταφράζει τὴν ἴδια περίοδο πού συγγράφει τὸ *De natura deorum*, μεταξὺ Ἰουλίου καὶ Δεκεμβρίου τοῦ 45.

πλατωνικῶν, ἀριστοτελικῶν, στωικῶν καὶ ἐπικούρειων,³ ἐνῶ, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ στὶς *Confessiones* III.7, ὁ διάλογος τοῦ Κικέρωνα *Hortensius*, ἕνας προτρεπτικὸς στὴ φιλοσοφία, προκάλεσε τὴ μεταστροφή του στὸν χριστιανισμό. Τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνα διαβάζονται μανιωδῶς στὴν Ἀναγέννηση, εἰδικὰ τὸ *De officiis*, τὸ ὁποῖο ἐμπνέει μιὰ σειρὰ συγγραμμάτων.⁴ Ἀργότερα, φιλόσοφοι ὅπως ὁ Σπινόζα καὶ ὁ Χιούμ ὄχι μόνον γνωρίζουν καλὰ τὰ φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνα ἀλλὰ κάνουν ἀπολύτως σαφὲς ὅτι ἐμπνέονται ἀπὸ αὐτὰ καὶ διαλέγονται συνεχῶς μαζί τους. Τὸ ἔργο τοῦ Χιούμ *Dialogues Concerning Natural Religion*, γιὰ παράδειγμα, ἔχει ὡς βάση καὶ πρότυπο τὸ *De natura deorum*.⁵ Τέλος, εἶναι ἀξιωματικὸν ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ λίγα ἔργα ἀρχαίας φιλοσοφίας ποὺ φαίνεται νὰ εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του ὁ Κάντ καὶ τὸ ὁποῖο τὸν ἐπηρέασε ἀρκετὰ στὴ διαμόρφωση τῆς ἠθικῆς του θεωρίας ἦταν τὸ *De officiis* καὶ εἰδικότερα ἡ θεωρία τοῦ καθήκοντος τοῦ Παναίτιου, τὴν ὁποία παρουσιάζει στὴ συγκεκριμένη πραγματεία ὁ Κικέρων.⁶

Αὐτὴ ὅμως εἶναι μία μόνον καὶ ἡ πιὸ φανερὴ πλευρὰ τῆς ἰσχυρῆς παρουσίας τοῦ Κικέρωνα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Σημαντικότερη εἶναι φυσικὰ ἡ ἄδηλη. Ὁ Κικέρων εἶναι ὁ πρῶτος ἀξιόλογος συγγραφέας φιλοσοφικῆς πεζογραφίας στὰ λατινικά.⁷ Μαζί μὲ τὸν σύγχρονό του Λουκρήτιο (99–55 π.Χ.) εἰσάγουν τὴ

3. Ἡ ἐπίδραση τοῦ Κικέρωνα στὸν Αὐγουστίνου εἶναι τεράστια. Εἰδικὰ γιὰ ζητήματα ὅπως ὁ σκεπτικισμὸς, ἡ θεϊκὴ πρόνοια καὶ γνώση, βλ. Kirwan 1989, σ. 17–15, 98–100.

4. Βλ. σχετικὰ Dyck 1996, σ. 39–49· Χαλκωματάς 2017, σ. 56–70.

5. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ἡ τελευταία φράση αὐτοῦ τοῦ ἔργου τοῦ Χιούμ ἀποτελεῖ παράφραση τῆς ἀντίστοιχης φράσης στὸ *De natura deorum*.

6. Βλ. τὴ διεξοδικὴ μελέτη τοῦ Γκίμπερτ (Gibert 1991), καὶ Gleib 2000.

7. Ὁ Ζέτζελ (Zetzel 2016) συγκεντρώνει τίς μαρτυρίες γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ πεζογραφία στὰ λατινικά πρὶν ἀπὸ τὸν Κικέρωνα, ποὺ ἀφοροῦν π.χ. τὸν Κάτωνα καὶ τὸν Βροῦτο, τοῦ ὁποῖου τὸ *De virtute* μνημονεύει ὁ Κικέρων (*De fin.*

φιλοσοφία στὸν ρωμαϊκὸ κόσμο. Ἐνῶ ὁμοῦς ὁ Λουκρήτιος γράφει ποίηση (*De rerum natura*), στὴν ὁποία ὡς γνήσιος ἐπικουρείος παρουσιάζει μὲ ζῆλο τὶς θέσεις τοῦ Ἐπίκουρου, ὁ Κικέρων γράφει πεζὰ κείμενα καὶ πολὺ συχνὰ μάλιστα διαλόγους κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Πλάτωνα καὶ τῶν φιλοσόφων ποὺ ἐμπνεόνται ἀπὸ τὴ σωκρατικὴ παράδοση. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δύο ἀπὸ τὰ πρῶτα φιλοσοφικὰ ἔργα τοῦ Κικέρωνα, τὸ *De re publica* καὶ τὸ *De legibus*, ἀκολουθοῦν σὲ μορφή καὶ περιεχόμενο τὴν *Πολιτεία* καὶ τοὺς *Νόμους* ἀντίστοιχα. Στους διαλόγους του, ὁ Κικέρων κατὰ κανόνα παρουσιάζει, μὲ ζῆλο ἐξίσου μεγάλο μὲ αὐτὸν τοῦ Λουκρήτιου, ὅχι μία θέση, ὅπως ἐκεῖνος, ἀλλὰ πληθώρα θέσεων, ἀπόψεων καὶ ἐπιχειρημάτων, μᾶς μεταφέρει δηλαδὴ ὀλόκληρες συζητήσεις γιὰ φιλοσοφικὰ ζητήματα ὅπως ἡ φύση τῶν θεῶν (στὸ *De natura deorum*), ἡ δυνατότητα τῆς βέβαιης γνώσης (στὰ *Academica*), τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ (στὸ *De finibus*). Γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχει βέβαια, ὑποχρεώνεται νὰ μεταφέρει στὰ λατινικὰ τὶς θέσεις τῶν σημαντικῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων μέχρι τὴν ἐποχὴ του καὶ νὰ μεταφράσει ἑλληνικοὺς φιλοσοφικοὺς καὶ πολλὰς φορὰς τεχνικοὺς ὄρους. Καταβάλλει πολὺ κόπο καὶ ἐπιδεικνύει εὐρηματικότητα στὸ συγκεκριμένο ἐγχείρημα, γιὰ τὸ ὁποῖο μάλιστα κάνει συχνὰ λόγο.⁸ Εἶναι ἐκεῖνος λοιπὸν ποὺ δημιουργεῖ μιὰ σειρὰ ἀπὸ λατινικοὺς φιλοσοφικοὺς ὄρους, ὅπως *qualitas* (ποιότης), *quantitas* (ποσότης), *impressio* (ἐντύπωσις), *prudentia* (φρόνησις), *scientia* (ἐπιστήμη), *affectus* (πάθος), *ratio* (λόγος), *principia* (ἀρχαί), *probabile* (πιθανόν), *vita beata* (εὐδαιμονία), *sapientia* (σοφία), *adsensio* (συγκατάθεσις), *appetitus* (ὄρεσις), *notio* (ἐννοία). Οἱ παραπάνω ὄροι ἀποτελοῦν μεταφραστικὰς δημιουργίες

1.8· *Tusc. disp.* V.1), ἀλλὰ κανένα προγενέστερο ἔργο φυσικὰ δὲν ἀνταγωνίζεται τὸ κικέρωνεο σὲ εὖρος, ποσότητα καὶ ποιότητα.

8. Γιὰ τὴ φιλοσοφικὴ ὀρολογία τοῦ Κικέρωνα, βλ. Hartung 1970· Gucker 1995· Powell 1995.

τοῦ Κικέρωνα ἀπὸ τὰ ἑλληνικά, οἱ ὁποῖοι στὴ συνέχεια πέρασαν στὸ λεξιλόγιό τῆς μεσαιωνικῆς καὶ ἀναγεννησιακῆς λατινικῆς καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὶς σύγχρονες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, λατινογενεῖς καὶ μὴ.⁹

Ἀκριβῶς ὅμως αὐτὸς ὁ μεσολαβητικὸς καὶ μεταφραστικὸς ρόλος τοῦ Κικέρωνα ἦταν (καὶ ἐν μέρει παραμένει) ἓνας βασικὸς λόγος ποὺ ὀδήγησε στὴν περιορισμένη ἐκτίμησή του ὡς φιλοσόφου ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας. Θεωρήθηκε κυρίως ὡς ἓνας μεσάζων καὶ πραγματευτὴς φιλοσοφικῶν ἰδεῶν παρὰ πραγματικὸς φιλόσοφος ἢ στοχαστής.¹⁰ Καὶ ἀφήνω στὴν ἄκρη τὴν ἀντιμετώπισή του στὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία συμβάδιζε μὲ τὴ γενικότερη τάση γιὰ ἀπαξίωση τῆς λατινικῆς γραμματείας καὶ τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας ἐν γένει, καὶ μιᾶς κυρίως γιὰ τὰ χρόνια τῆς ἀνοίξης τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας στὸν δυτικὸ κόσμο, δηλαδή γιὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰώνα καὶ τὶς πρῶτες τοῦ 21ου. Ἐκεῖ, μέχρι πολὺ πρόσφατα, ὁ Κικέρων ἀντιμετωπιζόταν κατὰ κανόνα ὡς πηγὴ ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ θεωριῶν, πράγμα δικαιολογημένο φυσικὰ, καθὼς μᾶς μεταφέρει συστηματικὰ στὰ

9. Σχετικὰ μὲ τὴν προσφορὰ τοῦ Κικέρωνα στὸ πεδίο τῆς μετάφρασης ἑλληνικῶν φιλοσοφικῶν ὅρων, ὑπάρχει μεγάλη βιβλιογραφία. Βλ. Lişcu 1937 καὶ 1939· Hartung 1970· Powell 1995.

10. Γιὰ παράδειγμα, ὁ Οὐίλσον (Wilson 1964, σ. 11) ἀπηχεῖ τὴ γνώμη τῶν σύγχρονῶν του ἱστορικῶν γιὰ τὸν Κικέρωνα φιλόσοφο: «Works written at such speed and under such conditions were bound to have their defects. It is generally said and indeed admitted by Cicero himself, that they are not original compositions, but copies of Greek works. It is obvious that they are sometimes superficial and even at times misunderstand the originals, and that Cicero was often eclectic, holding no consistent view, but picking what he pleased out of different systems». Ἀνάλογα ἐκτιμᾶται ὁ Κικέρων καὶ σὲ ἄλλα ἔργα, ὅπως Lişcu 1937 καὶ 1939, ὅπου σπουδάζεται κυρίως ὡς ἓνας μεταφραστὴς φιλοσοφικῶν ἰδεῶν καὶ ὅρων. Ὁ Κικέρων βέβαια εὐθύνεται ἐν μέρει γιὰ τέτοιες κρίσεις, καθὼς θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια.

ἔργα του ἐπιχειρήματα καὶ φιλοσοφικὲς θέσεις ὅπως τῶν στωϊκῶν Ζήνωνα, Χρῦσιππου, Κλεάνθη, Ποσειδώνιου, Παναίτιου, ἐπικούρειων καὶ κυρίως τοῦ Ἐπίκουρου, ἀλλὰ καὶ πλατωνικῶν καὶ περιπατητικῶν, ὅπως ὁ Πολέμων, ὁ Ἀντίοχος, ὁ Ἀρίστων, ὁ Κράτιππος, τὰ ἔργα τῶν ὁποίων ἔχουν ἐξ ὀλοκλήρου χαθεῖ. Γιὰ ἀρκετοὺς μάλιστα ἀπὸ αὐτοὺς ἡ μαρτυρία τοῦ Κικέρωνα εἶναι ἡ βασικώτερη καὶ ἐκτενέστερη (π.χ. γιὰ τὸν Ἀντίοχο καὶ τὸν Κράτιππο).¹¹ Ὅταν λοιπὸν οἱ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας ἄρχισαν νὰ μελετοῦν καὶ νὰ ἐκτιμοῦν τὴν ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία, δηλαδὴ τοὺς ἐπικούρειους, τοὺς στωϊκοὺς, τοὺς ἀκαδημεικοὺς σκεπτικοὺς καὶ τοὺς νεοδογματικοὺς πλατωνικοὺς, ὅπως ὁ Ἀντίοχος, ἦταν φυσικὸ νὰ στρέψουν τὸ βλέμμα τους στὸν Κικέρωνα, ὁ ὁποῖος μᾶς μιλοῦσε διεξοδικὰ γιὰ τὶς θέσεις τους. Καὶ (ἀδιεξοδικὰ) σημαίνει ὅτι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς κοινὲς δοξογραφικὲς πηγὲς ὅπως ὁ Διογένης Λαέρτιος καὶ ὁ Στοβαῖος, ὁ Κικέρων μᾶς παρουσιάζει ὄχι μόνον τὶς θέσεις ἀλλὰ καὶ τοὺς σχετικοὺς συλλογισμοὺς τους, καθὼς καὶ τὰ ἐπιχειρήματά τους ἐναντία σὲ στοχευμένες ἐνστάσεις καὶ ἐπικρίσεις τῶν φιλοσοφικῶν τους ἀντιπάλων. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, τὸ *De finibus*, γιὰ παράδειγμα, εἶναι ἓνας θησαυρὸς, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὴ συνέχεια, καθὼς ζωντανεὺει μπροστὰ μας ὅλη τὴ συζήτηση γιὰ τὴν ἠθικὴ φιλοσοφία στὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἐνῶ ἀνάλογα εἶναι τὰ ἔργα *De natura deorum* καὶ *Academica*, μὲ θέματα τῆ θεολογία καὶ τῆ γνωσιοθεωρία ἀντίστοιχα. Αὐτὸ βέβαια ἐκτιμήθηκε δεόντως ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς φιλοσοφίας. Ἄν δεῖ κανεὶς τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ φιλοσοφία, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸ κλασικὸ ἀνθολόγιον τῶν Λόνγκ καὶ Σέντλυ *The Hellenistic Philosophers* (Κέμπριτζ 1987), ὁ Κικέρων κατέχει μὲν μία κεντρικὴ

11. Ἐξάιρεση φυσικὰ ἀποτελοῦν τὰ ἔργα τοῦ Ἐπίκουρου καὶ τῶν ἐπικούρειων ποὺ ἀνακαλύφθηκαν στὸ Herculaneum (Ἑρκολάνο) καὶ ἀνακαλύπτονται συνεχῶς κάτω ἀπὸ τὰ μικροσκόπια τῆς Officina dei Papiri στὴ Νάπολη.

θέση αλλά ως δοξογραφική πηγή για προγενέστερους και σύγχρονους του φιλοσόφους. 'Ο ίδιος δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει παρά δευτερευόντως, ὅπως θὰ ἐξηγήσω παρακάτω.

Τὰ ἐρωτήματα πού τίθενται σχετικά μὲ τὸν Κικέρωνα ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς τῆς φιλοσοφίας ἀφοροῦν κυρίως τὴν ἀξιοπιστία του ὡς πηγῆς καὶ συνάμα τὴν ἰδιόρρυθμη στάση του ἀπέναντι στοὺς φιλοσόφους πού παρουσιάζει. Ἀναρωτιοῦνται, γιὰ παράδειγμα, κατὰ πόσο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πιστὴ ἡ παράθεση τῶν ἐπικούρειων θέσεων, τῆ στιγμῆ πού δὲν κρύβει τὴν ἔντονη ἀντίθεσή του στὴν ἐπικούρεια φιλοσοφία – στὰ πρῶτα βιβλία τοῦ *De finibus* λόγου χάρη.¹² Ἀπὸ τὴν ἄλλη βέβαια, τὴν προσεγγίζει μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ προσοχή, ἐνῶ ὁ καλύτερός του φίλος, ὁ Ἀττικός, μὲ τὸν ὁποῖο ἀλληλογραφοῦν συστηματικά, εἶναι ἐπικούρειος. 'Ο Κικέρων οὔτε περιφρονεῖ οὔτε ἐπικρίνει ἀπλῶς τὴν ἐπικούρεια φιλοσοφία· προσπαθεῖ σοβαρὰ νὰ τὴν κατανοήσει.¹³ Ἐχει κανεῖς τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὸ τὸ κάνει ὄχι τόσο ἀπὸ σεβασμὸ ἱστορικοῦ ὅσο ἐπειδὴ στὴν πλάτη τῶν ἐπικούρειων ἀκονίζει τίς δικές του διαλεκτικές ἀπόψεις. Στὸ *De finibus* συγκακριμένα, ὁ κριτικὸς διάλογος μὲ τὴν ἐπικούρεια θεωρία τὸν ὀδηγεῖ στὴν κρυστάλλωση τῆς θέσης του γιὰ τὴν προτεραιότητα καὶ τὴ μὴ ἐργαλειαικότητα τῆς ἀρετῆς, τὴν ὁποία ἐπικαλεῖται στὴ συνέχεια τοῦ διαλόγου (π.χ. *De fin.* V.12, 22). "Ὅσον ἀφορᾷ τὴ σχέση του μὲ τοὺς στωικούς, ἐκεῖ τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμη πιὸ περίπλοκα. 'Ο Κικέρων τοὺς ἐπικρίνει συχνὰ καὶ μὲ δριμύτητα (π.χ. *De fin.* III καὶ IV ἢ στὸν *Lucullus*) ἀλλὰ σὲ ἔργα ὅπως οἱ *Tusculanae disputationes* V καὶ ἰδιαίτερα στὸ *De officiis* υἰοθετεῖ

12. Τὸ ζήτημα συζητοῦν οἱ Στόουκς (Stokes 1995), Μάζο (Maso 2008) καὶ πιὸ πρόσφατα οἱ Οὐῶρρεν (Warren 2016) καὶ Μορέλ (Morel 2016), μὲ ἀντίθετα συμπεράσματα σχετικά μὲ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ Κικέρωνα ὡς πηγῆς καὶ κριτῆ τῆς ἐπικούρειας φιλοσοφίας.

13. Βλ. τὴν ἀποτίμηση τοῦ Μάζο (Maso 2008).

στωϊκὲς ἀπόψεις, καθὼς ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ.¹⁴ Ἡ συζήτηση γιὰ τὸν Κικέρωνα ἀφορᾷ συχνὰ τὶς ὑποτιθέμενες φιλοσοφικὲς του συμπάθειες καὶ ἀντιπάθειες, εἰδικὰ τὸ κατὰ πόσο, ποῦ καὶ γιατί εἶναι φιλοστωϊκός, καὶ φυσικὰ τὴν ἀξιοπιστία του ὡς πηγῆς τῶν ἐν λόγω φιλοσοφιῶν, ἐφόσον συχνὰ κρατᾷ μιὰ κριτικὴ ἢ καὶ ἐπιθετικὴ στάση ἀπέναντί τους. Ἀνάλογα ἐρωτήματα τίθενται ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς καὶ γιὰ ἄλλες πηγές τῆς ἑλληνιστικῆς φιλοσοφίας ποὺ δείχνουν ἀντίστοιχη κριτικὴ ἢ πολεμικὴ διάθεση, ὅπως ὁ Πλούταρχος.

Ἀμέσως ὅμως καταλαβαίνει κανεὶς ὅτι μιὰ τέτοια συζήτηση ὑπονομεύει ἐξαρχῆς τὴν ἀξία τοῦ Κικέρωνα ὡς φιλοσόφου. Γιατὶ ποῖος θὰ πάρει ἄραγε στὰ σοβαρὰ ἓναν φιλόσοφο ποὺ ἀπὸ τὴ μιὰ ἐπικρίνει τοὺς στωϊκοὺς καὶ ἀπορρίπτει τὴ φιλοσοφία τους, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη συντάσσεται μὲ αὐτούς; Καὶ ἐπιπλέον, ποῖος θὰ πάρει στὰ σοβαρὰ ἓναν φιλόσοφο ποὺ δὲν ἔχει καμία δική του θέση ἀλλὰ ἐρανίζεται καὶ συνθέτει θέσεις τῶν ἄλλων, ἢ ἓναν ἄνθρωπο ποὺ πέρασε ὅλη του σχεδὸν τὴ ζωὴ στὴν πολιτικὴ ἀρένα καὶ ἀρίστευσε ὡς ρήτορας καὶ συγγραφέας δικανικῶν καὶ ἐπιδεικτικῶν λόγων καὶ μόλις στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ βίου του, ὅταν εἶχε ἀναγκαστεῖ νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πολιτικὴ καὶ ὑπὸ τὸ βᾶρος οἰκογενειακῶν θλίψεων, ἐπιστρέφει συστηματικὰ στὴ φιλοσοφία; Γιὰ τὸν Κικέρωνα, θὰ μπορούσε νὰ ἰσχυριστεῖ κάποιος, ἢ φιλοσοφία ἦταν μιὰ ἀσχολία δεύτερης τάξης.

Ἄν καὶ ἡ τελευταία κατηγορία δὲν εἶναι ὀλόκληρα ἀληθής, καθὼς ἤδη κατὰ τὴν περίοδο 55–51, ὅταν ἦταν ἀκόμη πολιτικὰ ἐνεργός, ὁ Κικέρων ἔγραψε τρία φιλοσοφικὰ ἔργα (*De oratore*, *De re publica*, *De legibus*), ὁ ἴδιος θέτει καὶ ἀντιμετωπίζει αὐτὴ τὴ μομφὴ τοῦ ἐρασιτέχνη φιλοσόφου, θὰ λέγαμε. Ἄς δοῦμε, γιὰ παράδειγμα, πῶς ἀρχίζει τὸ *De finibus*:

14. Γιὰ παράδειγμα, *De off.* I.6. Βλ. τὴ συζήτηση γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὴν ἐνότητα 3 τῆς παρούσας Εἰσαγωγῆς.

Γνωρίζω βέβαια, Βροῦτε, ὅτι, ὅταν εἶναι στὰ λατινικὰ νὰ παρουσιάσω θέματα πού ἔχουν διερευνήσει στὰ ἑλληνικά φιλόσοφοι κορυφαίου πνεύματος καί ἐξαίρετης λογισύνης, τὸ ἐγχείρημά μου θὰ προσκρούσει σὲ διάφορες ἐπικρίσεις. Καταρχήν, ὀρισμένοι, καί μάλιστα ἄνθρωποι διόλου ἀπαιδευτοί, ἀποδοκιμάζουν τελείως τὴν ἐνασχόληση μὲ τὴ φιλοσοφία. Ἄλλοι πάλι δὲν εἶναι τόσο ἐπικριτικοί ὅταν ἡ ἐνασχόληση αὐτὴ γίνεται χαλαρά, ἀλλὰ δὲν νομίζουν ὅτι πρέπει νὰ ἀφιερώνεται σὲ αὐτὴ τόσο πολλὴ μελέτη καί κόπος. Θὰ ὑπάρξει ὅμως καί μιὰ τρίτη μερίδα, ὅσοι βέβαια ἔχουν πάρει ἑλληνικὴ παιδεία καί περιφρονοῦν τὴ λατινικὴ γραμματεία, οἱ ὁποῖοι λένε ὅτι προτιμοῦν νὰ ἀναλώνουν τὸν χρόνο τους σὲ ἑλληνικὰ ἀναγνώσματα. Τέλος, ὑποψιάζομαι ὅτι θὰ ὑπάρξουν κάποιοι οἱ ὁποῖοι θὰ μοῦ ζητήσουν νὰ ἀσχοληθῶ μὲ ἄλλα λογοτεχνικά εἶδη, ἰσχυριζόμενοι ὅτι αὐτὸ τὸ εἶδος συγγραφῆς, παρὰ τὴ χάρη καί τὴν κομψότητά του, δὲν ταιριάζει στὴν προσωπικότητα καί στὴν κοινωνικὴ μου θέση. (*De fin.* I.1)¹⁵

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Κικέρωνα στὴν τελευταία κατηγορία, πού τὸν ἀφορᾷ ὡς συγγραφέα φιλοσοφίας, εἶναι ἡ ἑξῆς:

“Ὅσο γιὰ μένα, ἐπειδὴ πιστεύω ὅτι ἀνταποκρίθηκα στὴ θέση πού μὲ διόρισε ὁ ρωμαϊκὸς λαὸς μὲ τὴν πολιτικὴ μου δράση καί τοὺς κόπους καί τοὺς κινδύνους πού ὑπέστην, ὀφείλω νὰ προσπαθῆσω ὅσο μπορῶ προκειμένου νὰ προαχθεῖ ἡ παιδεία τῶν συμπολιτῶν μου. Δὲν χρειάζεται ὡστόσο νὰ ἀντιμάχομαι τόσο πολὺ ὅσους προτιμοῦν νὰ διαβάσουν ἑλληνικὰ κείμενα, ἐφόσον βέβαια διαβάσουν τὰ ἴδια τὰ κείμενα καί δὲν ὑποκρίνονται. Καθῆκον μου εἶναι νὰ ὑπηρετήσω αὐτοὺς πού εἴτε θέλουν νὰ ἀπολαμβάνουν τὴ λογοτεχνία καί στίς δύο γλώσσες εἴτε δὲν ἔχουν κάποια ἰδιαίτερη προτίμηση γιὰ τὰ ἑλληνικὰ ἔργα ἐφόσον διαθέτουν βιβλία στὴ δική τους γλώσσα.

“Ὅσοι πάντως θὰ ἤθελαν νὰ γράψω γιὰ ἄλλα θέματα ἃς εἶναι ἐπιεικεῖς ἀπέναντι σὲ κάποιον πού καί πολλὰ ἔχει γράψει –ἀπὸ ὅσο θυμᾶμαι, περισσότερο ἀπὸ κάθε Ρωμαῖο– καί θὰ γράψει πιθανὸν ἀκόμη περισσότερα, ἂν ζήσει ἀρκετά. (*De fin.* I.10–11)

15. Ὅλες οἱ μεταφράσεις τῶν χωρίων ἀπὸ τὸ *De finibus* στὴν Εἰσαγωγὴ εἶναι τοῦ γράφοντα καί τῆς κ. Μητούση.

Παρά τὴν ἀπάντησή του, ἐπανέρχεται στὸ ζήτημα ὁ Κικέρων στὴν ἀρχὴ τοῦ *De natura deorum*, ποὺ γράφτηκε λίγους μῆνες μετὰ τὸ *De finibus*.¹⁶ Ἀπευθύνεται καὶ πάλι σὲ ὅσους ἐκπλήσσονται μὲ τὴν ἐπιλογὴ του νὰ συγγράψῃ φιλοσοφία (I.6), ἰσχυριζόμενος ὅτι πάντα καταγινόταν μὲ αὐτὴ καὶ ὅτι τώρα ποὺ διαθέτει περισσότερο χρόνο ἔχει ἀφοσιωθεῖ σὲ αὐτὴ κυρίως ἐπειδὴ θεωρεῖ χρέος του νὰ προσφέρει στοὺς συμπατριῶτες του φιλοσοφικὴ παιδεία, δηλαδή κυρίως γιὰ τὸ καλὸ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας συνολικὰ («primum ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi», I.7).¹⁷ Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα, ὅπως ἀργότερα καὶ στὸ *De officiis*, ὁ Κικέρων προσπαθεῖ νὰ συνδέσει τὴ δημόσια, πολιτικὴ του δράση μὲ τὴ φιλοσοφικὴ του συγγραφικὴ δράση, ὑποστηρίζοντας ὅτι καὶ μὲ τὶς δύο του δραστηριότητες ὑπηρετεῖ τὸ καλὸ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας ἀλλὰ καὶ τὴ Romanitas, τὸν ρωμαϊκὸ πολιτισμὸ, ποὺ συμπεριλαμβάνει τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς λατινικῆς γλώσσας μὲ κατάλληλους φιλοσοφικοὺς ὅρους.¹⁸ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Κικέρων ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει μίαν ἐνότητα στὸ ἔργο του συνολικὰ καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὑποστηρίζει καὶ τὴ συνέχεια ρητορικῆς, πολιτικῆς καὶ φιλοσοφίας.¹⁹

Προφανῶς ὅμως τὰ σχετικὰ χωρία τοῦ ἴδιου τοῦ Κικέρωνα ὅπου παρουσιάζει τὴ φιλοσοφικὴ του δραστηριότητα δὲν διεκδικοῦν γιὰ ἐκεῖνον οὔτε ἀπόλυτη δέσμευση στὴ φιλοσοφία οὔτε φυσικὰ πρωτοτυπία. Ἀντίθετα, θὰ ἔλεγε κανεὶς, συντηροῦν τὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀνθρώπου τοῦ ὁποίου τὸ πρωταρχικὸ μέλημα εἶναι

16. Τὴ στάση τοῦ Κικέρωνα στὰ χωρία τοῦ *De finibus* σχολιάζει ἡ Μπάραζ (Baraz 2012, σ. 13–22), ἡ ὁποία διερευνᾷ γενικότερα τὴ σχέση φιλοσοφίας καὶ πολιτικῆς στὸν Κικέρωνα.

17. Στὸ ἴδιο, σ. 137–140.

18. Πβ. π.χ. *Luc. 6· Tusc. disp. V.5· De div. II.5–6*.

19. *Tusc. disp. 1.6–7· De off. 1.3–4*. Αὐτὴ ἡ ἐνότητα ἀποτέλεσε ἰδεῶδες ἀργότερα γιὰ τοὺς οὐμανιστὲς τῆς Ἀναγέννησης καὶ ὁ Κικέρων πρότυπο ἐπιτυχίας τῆς.

ἀφενδός πολιτιστικό, νά μεταφέρει στή λατινική γλώσσα καί στόν ρωμαϊκό κόσμο τή φιλοσοφία, μία ἑλληνική ἐπινόηση, τόσο ὡς δραστηριότητα ὅσο καί ὡς περιεχόμενο, καί ἀφετέρου ἕνα μέλημα πολιτικό, δηλαδή νά ἐξοικειώσει τοὺς συμπατριῶτες του μέ φιλοσοφικές ἐννοιες χρήσιμες γιὰ κάθε πολίτη καί ἔτσι νά ὠφελήσει τή ρωμαϊκή πολιτεία.²⁰ Οἱ ἱστορικοὶ τῆς φιλοσοφίας βρῆκαν τὴν παρουσίαση αὐτὴ ἱκανοποιητικὴ καί σχεδὸν δεσμευτικὴ γιὰ τὴν ἀποτίμηση τοῦ Κικέρωνα φιλοσόφου καί, ὅπως ἦταν ἀναμενόμενο, τόνισαν τὰ πολιτιστικὰ καί πολιτικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς φιλοσοφικῆς του δραστηριότητος.²¹

Ὅταν λοιπὸν ξεκίνησε μιὰ πρώτη, δειλὴ ἀναθέρμανση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὸν Κικέρωνα ὡς φιλόσοφο στὶς δεκαετίες 1980 καί 1990, ἔγινε ἐξαρχῆς σαφές ὅτι λίγα ὑπῆρχαν νά εἰπωθοῦν γιὰ τὴ δική του φιλοσοφικὴ συμβολή.²² Ὁ Κικέρων παρουσιάζεται, καί ἐν μέρει δικαίως, ὡς ἕνας μὴ πρωτότυπος φιλόσοφος. Αὐτὸ ποὺ προέχει εἶναι νά ἐκτιμηθεῖ ὁ χειρισμὸς τῶν πηγῶν του, τὸ ὕφος του, κυρίως πῶς οἰκοδομεῖ τὴ συνέχεια μεταξὺ τοῦ ρητορικοῦ, τοῦ πολιτικοῦ καί τοῦ φιλοσοφικοῦ του ἔργου, γιὰ τὴν ὁποία, ὅπως ἀνέφερα παραπάνω, μιᾶ ὁ ἴδιος. Ἐπίσης, γίνεται λόγος γιὰ τὸν σκεπτικισμό του σὲ σχέση καί μέ τὴν πρακτικὴ του κατὰ τὴ συγγραφὴ τῶν διαλόγων, οἱ ὁποῖοι εἶναι μᾶλλον οἱ πρῶτοι ποὺ γράφτηκαν στὰ λατινικά. Στὰ τελευταῖα αὐτὰ στοιχεῖα, εἰδικότερα στόν σκεπτικισμό του, δόθηκε πρόσφατα μεγαλύτερη προσοχή. Ἐνῶ δηλαδή τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα

20. Στὸ *De off.* I.6 παραδέχεται ὅτι ἀντλεῖ ἀπὸ τὶς πηγές τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴ δική του κρίση, ἐνῶ στὴν ἐπιστολὴ του στόν Ἀττικὸ XII.52 χαρακτηρίζει τὰ ἔργα του «ἀπόγραφα» (στὰ ἑλληνικά).

21. Τὰ πολιτικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ Κικέρωνα ὡς φιλοσόφου τονίζει ὁ Χαλκωματὰς (2017, σ. 40-56).

22. Ἀναφέρομαι στὸ ἔργο τοῦ ΜακΚέντρικ (MacKendrick 1989, ἰδίως σ. 3-7) καί στὴ συλλογὴ κειμένων τοῦ Πάουελ (Powell 1995).

ὁ Κικέρων μελετήθηκε στὸ πλαίσιο τῆς ρωμαϊκῆς φιλοσοφίας, στὴν ὁποία ἀναγνωρίστηκαν ὀρισμένες ἰδιαιτερότητες, πολιτιστικές, πολιτικές καὶ γλωσσικές, πρόσφατα μελετήθηκε πιὸ ἐπισταμένα καὶ πιὸ ἐπιτυχημένα ὄχι μόνον ὡς ἐκπρόσωπος τῆς *philosophia togata*²³ ἀλλὰ ὡς σκεπτικὸς φιλόσοφος, καὶ δὴ τῆς ἀκαδημεικῆς κατεύθυνσης, τῆς σκεπτικῆς λεγόμενης Ἀκαδημίας.²⁴ Ἐγινε λοιπὸν συνειδητὸ ὅτι, πρῶτον, ὁ Κικέρων δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιὰ κριτικὴ πηγὴ φιλοσοφικῶν θέσεων καὶ ἐπιχειρημάτων, δεύτερον, ὅτι αὐτὲς τὶς παρουσιάζει μὲ τὸν δικό του ἰδιαίτερο καὶ φιλοσοφικὰ ἀξιοπρόσεκτο τρόπο καί, τρίτον, ὅτι δὲν εἶχε πρωτότυπες θέσεις γιατί ὡς ἀκαδημεικὸς σκεπτικὸς δὲν ἐνδιαφερόταν γιὰ κάτι τέτοιο. Ἐγινε προοδευτικὰ σαφὲς πὼς ἡ σημασία τοῦ Κικέρωνα ὡς φιλοσόφου ἔγκειται στὸ ὅτι ἐκπροσωπεῖ τὸν σκεπτικισμό τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Ἀρκεσίλαου, τοῦ Καρνεάδη, τοῦ Κλειτόμαχου καὶ τοῦ Φίλωνα τοῦ Λαρισαίου, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ κανένα κείμενο. Μὲ αὐτὴ τὴ φιλοσοφικὴ του ἐνταξὴ βροῖσκειται σὲ ἀπόλυτη συμφωνία τὸ γεγονός ὅτι ὁ Κικέρων γράφει διαλόγους· δὲν πρόκειται μόνον γιὰ μιὰ ρητορικὴ πρακτικὴ ἐνὸς ἀπὸ κάθε ἀποψη δεξιότηχην συγγραφέα ἀλλὰ γιὰ μιὰ σημαντικὴ ἔνδειξη τοῦ φιλοσοφικοῦ –σωκρατικοῦ κατὰ βάση–προσανατολισμοῦ του.

Μὲ μιὰ ἔννοια, αὐτὴ ἡ ἀποτίμηση τοῦ Κικέρωνα δὲν ἦταν κάτι νέο. Ἦδη ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1960 εἶχε τονιστεῖ ἡ δέσμευσή του στὸν ἀκαδημεικὸ σκεπτικισμό τοῦ Ἀρκεσίλαου καὶ τοῦ Καρνεά-

23. Βλ. τοὺς δύο συλλογικοὺς τόμους μὲ τὸν τίτλο *Philosophia Togata*, τοὺς ὁποίους ἐπιμελήθηκαν οἱ Γκρίφιν καὶ Μπάρνς (Griffin / Barnes 1997· Griffin / Barnes 1999). Ἦταν ἐνδεικτικοὶ τοῦ νέου ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ φιλοσοφία στὴ Ρώμη, ἡ ὁποία σήμερα ἀποτελεῖ διακριτὸ ἐρευνητικὸ πεδίο.

24. Ἀναφέρομαι κυρίως στὰ βιβλία τῶν Γκόρμαν (Gorman 2005) καὶ Γούλφ (Woolf 2015) καὶ στὸ ἄρθρο τοῦ Μπρίτταιν (Brittain 2016). Τὴ σωστὴ κατεύθυνση εἶχαν ὑποδείξει ὁ Πάτσιχ (Patzig 1979) ἀλλὰ καὶ ὁ Γκλουκερ (Glucker 1988).

δη,²⁵ δέσμευση που ο Ίδιος ο Κικέρων υπογραμμίζει σε όλη τη διάρκεια της συγγραφικής του πορείας, από το νεανικό *De inventione* έως το ὄψιμο *De officiis*.²⁶ Στην ἀρχή τοῦ *De natura deorum* (I.10), για παράδειγμα, ἀποστασιοποιεῖται ρητὰ ἀπὸ τὸν δογματισμὸ φιλοσοφικῶν σχολῶν ὅπως τῶν πυθαγόρειων καὶ δηλώνει ὀπαδὸς τῆς μεθόδου τῆς σκεπτικῆς Ἀκαδημίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὅλες οἱ θέσεις κρίνονται καὶ ἐλέγχονται χωρὶς καμία νὰ υἱοθετεῖται.²⁷ Οἱ ἱστορικοὶ ὡστόσο θεωροῦσαν ὅτι ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ Κικέρωνα ἦταν μία μόνο πλευρὰ τῆς φιλοσοφικῆς του φυσιογνωμίας, δίπλα στὴν ὁποία διέκριναν καὶ μία δογματικὴ πλευρὰ.²⁸ Κάτι τέτοιο γίνεται ἐμφανὲς στὶς *Tusculanae disputationes* (π.χ. βιβλίο V) καὶ ἀκόμη περισσότερο στὸ *De officiis*, ὅπου ὁ συγγραφέας παίρνει ἀνοιχτὰ θέση, καὶ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ στωικοῦ Παναίτιου. Αὐτὸ τὸ κάνει, ὑποστηρίζει, γιὰ λόγους πολιτικούς, καθὼς τὸ καλὸ τῆς πολιτείας ἀπαιτεῖ σαφεῖς ἀρχὲς πράξης, καὶ τέτοιες, κατὰ τὸν ἴδιο, εἶναι τῶν στωικῶν. Τὸ θέμα ποὺ ἀνακύπτει δὲν ἀφορᾷ τόσο τὸν πλουραλισμὸ τῆς φιλοσοφικῆς φυσιογνωμίας του ὅσο τὸ ὅτι οἱ δύο αὐτὲς πλευρὲς κρίνονται ἀντιφατικὲς ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς. Ὁ Κικέρων ποὺ προκύπτει θεωρεῖται ἕνας ἐκλεκτικὸς φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος ἐνίστε ἀφήνει στὴν ἄκρη τὸν σκεπτικισμὸ του γιὰ τὸν στωικισμὸ, ἐνῶ λίγα χρόνια νωρίτερα πραγματευόταν τὸ θέμα τῆς δικαιοσύνης καὶ τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν μὲ βάση τοὺς πλατωνικοὺς Νόμους (στὸ *De legibus*).²⁹ Ἡ νέα ἀποτίμησή του τὰ τελευταῖα

25. Βλ. Weische 1961.

26. *De inv.* II.10· *Acad.* I.46· *De off.* II.7–8.

27. «Haec in philosophia ratio contra omnia disserendi nullamque rem aperte iudicandi» (*De nat. deor.* I.11). Πβ. *De fin.* II.2, χωρὶς ποὺ σχολιάζω πὸ κάτω, στὴν ἐνότητα 2.

28. Βλ. Valente 1956· Weische 1961, σ. 10–11.

29. Βλ., γιὰ παράδειγμα, τὴν πρόσφατη κρίση τοῦ Χαλκωματᾶ (2017, σ. 48), σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Κικέρων εἶναι φιλοστωικὸς καὶ ἐκλεκτικὸς.

χρόνια απομακρύνεται από τη συγκεκριμένη θεώρηση και υποστηρίζεται πλέον ότι δεν έχουμε να κάνουμε με δύο φιλοσοφικές όψεις του αλλά στην πραγματικότητα μόνο με μία: ο Κικέρων είναι ένας εκπρόσωπος του ακαδημεικού σκεπτικισμού και τίποτε άλλο.

Σύμφωνα με την άποψη αυτή, ο Κικέρων φυσικά και δεν έχει πρωτότυπες φιλοσοφικές θέσεις, καθώς μεθοδολογικά είναι αντίθετος σε μια τέτοια στάση. Δεν είναι όμως ούτε εκλεκτικός ούτε φιλοστωικός, εφόσον ως γνήσιος ακαδημεικός σκεπτικός αναγνωρίζει στον εαυτό του το δικαίωμα να συντάσσεται με διάφορες θέσεις που κρίνει κατά περίπτωση ως επιχειρηματολογικά ισχυρές, χωρίς να εγκαταλείπει τη δυνατότητα έλεγχου τους με τη σωκρατική έννοια. Τον έλεγχο αυτό άλλωστε ασκεί διαρκώς ο Κικέρων, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Καθώς ο ίδιος εξηγεί στο *De officiis*, επιτρέπει στον εαυτό του να ακολουθηθεί στωικές θέσεις χωρίς ωστόσο να προσχωρεί στον στωικισμό.³⁰ Μια παρόμοια επισήμανση κάνει και στις *Tusculanae disputationes* V.11, όπου παραδέχεται πως συντάσσεται με την πειστικότερη θέση (*simillimum veri*), κατά την πρακτική του Σωκράτη και του Καρνεάδη. Έτσι, ο Κικέρων είναι ένας εξαιρετικά ενδιαφέρον φιλόσοφος, όχι μόνο για τον ιστορικό λόγο ότι μάς διασώζει τη μεθοδολογία του ακαδημεικού σκεπτικισμού εν δράσει, ούτε επειδή με τον τρόπο αυτό εμφανίζεται να είναι συνεπής και δεσμευμένος ως προς μία μόνο φιλοσοφική σχολή και στάση – την πλατωνική σκεπτική Ακαδημία, όπως εκείνος την κατανοεί, και ταυτόχρονα τη σωκρατική παράδοση –, αλλά κυρίως επειδή πίσω από την

30. Γράφει ο Κικέρων (*De off.* 1.6): «Θά ακολουθήσω λοιπόν τώρα σε αυτή την έρευνα περισσότερο τους Στωικούς, όχι ως έρμηνευτές τους, αλλά αντλώντας, όπως το συνηθίζω, από τις πηγές τους κατά την κρίση μου και τὰ χριτήριά μου, τι και με όποιον τρόπο τὸ κρίνω σκόπιμο» (Χαλκωματὰς 2017, σ. 87–88).

παρουσίαση και την κριτική των φιλοσοφικών θέσεων που παραλαμβάνουν στα γραπτά του προσπαθεί να μάς μεταφέρει τις γενικές και ειδικές φιλοσοφικές δυσκολίες που προσιδιάζουν στα έν λόγω ζητήματα και στα εκάστοτε επιχειρήματα με τα όποια οι φιλόσοφοι της εποχής δοκιμάζουν να τα λύσουν. Ο Κικέρων δὲν χάνει τὸ ἐνδιαφέρον του –τὸ πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ– ὡς ἓνας σημαντικὸς ἐκπρόσωπος τῆς *philosophia togata* ἀλλὰ προβάλλει ἐπίσης ὡς ἓνας ἀθηντικὸς φιλόσοφος μεῖς ἰδιαιτέρου στίγμα καὶ διακριτὴ φιλοσοφικὴ στάση.

Γιὰ νὰ ἐξηγήσω περισσότερο αὐτὴ τὴ φιλοσοφικὴ στάση του, θὰ πρέπει πρῶτα νὰ ἐκθέσω τὴ δομὴ, τὴν ὀργάνωση καὶ τὴν επιχειρηματολογία τοῦ *De finibus*. Στὴ συνέχεια, θὰ παρουσιάσω πῶς ὁ Κικέρων ὑπερβαίνει τὴν ἀπορητικὴ κατάληξη τοῦ *De finibus* καὶ πῶς αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη εἶναι σημαντικὴ γιὰ τὴν ἀποτίμηση τῆς φιλοσοφικῆς του φυσιογνωμίας ὡς ἀμιγῶς ἀκαδημεικοῦ σκεπτικοῦ.

2. Τὸ «*De finibus bonorum et malorum*»

Τὸ ἔργο ἔχει σύνθετη δομὴ καὶ μεγάλη φιλοσοφικὴ ἐπιτηδευσή, πού ἐξυπηρετοῦν τόσο φιλοσοφικοὺς ὅσο καὶ παιδαγωγικοὺς σκοπούς, ὅπως θὰ ἐξηγήσω. Τὸ θέμα παρουσιάζεται στὸ I.11, ἐνῶ ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἀργότερα (π.χ. II.4–7, V.23). Τὸ ζήτημα πού ἐρευνᾶται, μάς λέει ὁ Κικέρων, εἶναι τὸ ἐξῆς:

Γιατί τί ἀξίζει στή ζωὴ περισσότερο ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν φιλοσοφικῶν ζητημάτων καὶ μάλιστα τοῦ ζητήματος πού ἐρευνᾶται στοὺς τόμους αὐτούς, ποῖο δηλαδὴ εἶναι τὸ τέλος, ὁ ἀπώτατος καὶ ἀπόλυτος σκοπὸς μεῖς βάση τὸν ὅποιο κρίνονται ὅλες οἱ ἀρχές τῆς εὐτυχίας καὶ τῆς ὀρθῆς πράξης; Τί ἐπιδιώκει ἡ φύση ὡς ἀπόλυτα ἐπιθυμητὸ ἀγαθόν, τί ἀποφεύγει ὡς ἀπόλυτο κακό; Ἐφόσον ὑπάρχει ἔντονη διαφωνία μεταξὺ τῶν μεγαλύτερων φιλοσόφων γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, ποίους θὰ θεωροῦσε ἀνάξιο τοῦ κύρους πού μοῦ ἀποδίδεται τὸ νὰ ἀναζητήσω τὸ ἀνώτερο καὶ

ἀληθέστερο ἀγαθὸ γιὰ κάθε πλευρὰ τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς; (*De fin.* I.11)³¹

Τὸ ὑπὸ διερεύνηση ζήτημα δὲν καθίσταται ἐξαρχῆς ἀπολύτως σαφές. Καὶ ἡ μετάφραση τοῦ τίτλου *De finibus bonorum et malorum* στὶς διάφορες εὐρωπαϊκὲς γλωσσὲς δείχνει μιὰ μεγάλη ποικιλία πὺν τελικὰ ξενίζει.³² Ὁ λατινικὸς ὄρος *finis* ἀποδίδει προφανῶς τὸν ἑλληνικὸ ὄρο τέλος (I.11–12), ὁ ὁποῖος εἶναι κοινὸς στὴ φιλοσοφικὴ γραμματεία ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ μετὰ. Στὸν *Πρωταγόρα*, ὁ Σωκράτης ρωτᾷ ἂν μπορεῖ νὰ ὀριστεῖ ἓνα τέλος γιὰ τὴν ἀνθρώπινη πράξι καὶ ζωὴ τέτοιο πὺν νὰ μὴν ἀναφέρεται σὲ ἡδονὲς καὶ πόνους (354b–d). Βεβαίως, ὁ Σωκράτης ἐννοεῖ ἓναν στόχο γιὰ χάρη τοῦ ὁποῖου πράττουμε. Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ πολὺ συχνὰ τὸν ὄρο τέλος στὰ ἔργα του ὡς αὐτὸ γιὰ χάρη τοῦ ὁποῖου.³³ Τὸ τελικὸ αἶτιο, γιὰ παράδειγμα, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα ἐκεῖνο γιὰ χάρη τοῦ ὁποῖου γίνεται κάτι. Στὰ *Ἠθικὰ Εὐδαιμονία*, μιᾷ χαρακτηριστικῶς γιὰ τὰ τέλη τῶν ἀγαθῶν.³⁴ Κάνει

31. Παραθέτω καὶ τὸ λατινικὸ πρωτότυπο τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ χωρίου: «*Quid est enim in vita tanto opere quaerendum quam cum omnia in philosophia, tum id quod his libris quaeritur, qui sit finis, quid extremum, quid ultimum quo sint omnia bene vivendi recteque faciendi consilia referenda. Quid sequatur natura ut summum ex rebus expetendis, quid fugiat ut extremum malorum? Qua de re cum sit inter doctissimos summa dissensio, quis alienum putet eius esse dignitatis quam mihi quisque tribuat, quid in omni munere vitae optimum et verissimum sit exquirere?*»).

32. Παραθέτω μερικὲς μεταφράσεις στὰ ἀγγλικά, γερμανικά καὶ γαλλικά: *On Ends, On Moral Ends, Über die Ziele des menschlichen Handelns, Über das höchste Gut und das größte Übel, Des termes extremes des biens et des maux*. Στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Ἀττικὸ (XIII.12), ὁ Κικέρων ἀναφέρεται στὸ *De finibus* μὲ τὸν τίτλο *Περὶ Τελῶν* (23.5.46).

33. Βλ. ἰδιαίτερα τὰ *Φυσικὰ* (194a).

34. *Ἠθ. Εὐδ.* 1248b18–19: *Τῶν γὰρ ἀγαθῶν πάντων τέλη ἐστίν, ἃ αὐτὰ αὐτῶν ἐνεκά ἐστιν αἰρετά. Τούτων δὲ καλὰ, ὅσα δι' αὐτὰ ὄντα πάντα ἐπαινετὰ ἐστίν. Γιὰ τίς δυνατὲς ἐρμηνεῖες τοῦ χωρίου, βλ. Allen 2014, σ. 233.*

λόγο μάλιστα για όσα αγαθὰ ἀξίζουσι νὰ ἐπιλέγονται αὐτὰ καθυτά, καθὼς, ὅπως γίνεται σαφὲς στὴ συνέχεια τοῦ χωρίου, δὲν εἶναι ὅλα αὐτοῦ τοῦ εἴδους. Κατὰ μία ἔννοια, θὰ λέγαμε, ἀναφέρεται σὲ ἐκεῖνα τὰ αγαθὰ ποὺ εἶναι τὰ ὑψίστα, ὅπως κάνει καὶ στὰ *H. N.* (1095a16–17, 1097a15–17), γιὰ χάρη τῶν ὁποίων ὀφείλουμε νὰ πράττουμε καὶ τὰ ὁποῖα ὀφείλουμε νὰ ἐπιδιώκουμε.

Τὸ ἐρώτημα εἶναι πῶς χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *finis* ὁ Κικέρων. Πολὺ συχνὰ στὸ *De finibus* ἐναλλάσσει τὴ φράση «*finis bonorum*» μὲ τὴ φράση «*summum*» ἢ «*ultimum bonum*» (I.41, III.26, 48, V.17, 23). Δηλαδή, χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος *finis* ὡς ἀντίστοιχο τῶν «*summum*», «*ultimum*», «*extremum*», καὶ ὡς ἐκ τούτου οἱ γενικὲς *bonorum* καὶ *malorum* εἶναι διαιρετικὲς. Ὁ πληθυντικὸς ἀριθμὸς τοῦ τίτλου λοιπὸν δὲν ὑποδηλώνει μιὰ πληθώρα ὑψίστων αγαθῶν καὶ κακῶν ἀλλὰ τοὺς ὑποψήφιους ὄρους γιὰ τὶς θέσεις τοῦ ὑψίστου αγαθοῦ καὶ τοῦ μέγιστου κακοῦ τοὺς ὁποίους προέβαλλαν οἱ διάφορες φιλοσοφικὲς σχολῆς τῆς ἐποχῆς: οἱ ἐπικουρέιοι τὴν ἡδονὴ / ἀπονία καὶ τὴ λύπη ἀντίστοιχα, οἱ στωικοὶ τὴν ἀρετὴ καὶ τὴν κακία, ὁ Ἀντίοχος μιὰ πρὸ σύνθετη ἐκδοχὴ, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Ὁ Κικέρων συνεπῶς δὲν ἐξετάζει μόνον ποιά πράγματα θέτουμε ὡς σκοποὺς προκειμένου νὰ φτάσουμε στὴν εὐτυχία καὶ ποιά μᾶς ὀδηγοῦν στὸ ἀκριβῶς ἀντίθετο, στὴ δυστυχία,³⁵ ἀλλὰ ποῖο εἶναι τὸ ὑψίστο αγαθὸ ποὺ ὀφείλουμε νὰ ἐπιδιώκουμε γιὰ νὰ εὐτυχήσουμε –καί, μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ὁ ὑψίστος στόχος– καὶ ποῖο εἶναι τὸ μέγιστο κακὸ ποὺ ὀφείλουμε νὰ ἀποφεύγουμε γιὰ νὰ μὴ δυστυχήσουμε. Τὸ ὑψίστο αὐτὸ αγαθὸ εἶναι ἐκεῖνο τελικὰ γιὰ χάρη τοῦ ὁποίου πράττουμε. Ἡ φράση «*finis bonorum*» λοιπὸν σημαίνει τόσο τὸ ὑψίστο αγαθὸ ὅσο καὶ τὸ αγαθὸ γιὰ χάρη

35. Αὐτὸ ὑποστηρίζουν ἀρκετοὶ σχολιαστὲς τοῦ ἔργου, ὅπως ὁ Γούλφ (Woolf 2015, σ. 126) στὸ κατὰ τὰ ἄλλα ἐξαιρετικὸ βιβλίό του. Ἄμφισημη εἶναι ἡ σύντομη παρουσίαση τῆς Ἄννας (Annas 2001, σ. xvii–xxi), ἐνῶ σημαντικὸ γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα εἶναι τὸ ἄρθρο τοῦ Ἄλλεν (Allen 2014).

τοῦ ὁποίου πράττουμε, ἐνῶ ἡ φράση («finis malorum») σημαίνει μόνο τὸ μεγαλύτερο κακό. Ἡ μετάφραση ποῦ ἐπελέγη γιὰ τὸν τίτλο τοῦ ἔργου, *Τὰ ὅρια τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ*, προσπαθεῖ νὰ δικαιώσῃ τόσο τὸ λατινικὸ λεκτικὸ ὅσο καὶ τὸ φιλοσοφικὸ του περιεχόμενο, τῆ συζήτηση δηλαδή ποῦ διεξάγει ὁ Κικέρων γιὰ τὰ ὅρια ἢ τὰ ἄκρα τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τὰ ὁποῖα ὀδηγοῦν στὴν εὐτυχία καὶ στὴ δυστυχία ἀντίστοιχα.

Γιατί ὅμως ὁ Κικέρων κάνει λόγο γιὰ ἕνα ὕψιστο ἀγαθό; Καὶ ἐπιπλέον, γιατί ὑποθέτει ὅτι ὑπάρχει ἕνα ὕψιστο ἀγαθὸ καὶ ἕνα μέγιστο κακό; Στὸν βαθμὸ ποῦ γνωρίζουμε, τόσο τὸ λεκτικὸ αὐτὸ ὅσο καὶ ἡ συγκεκριμένη ἀντίληψη συναντῶνται στὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Χρύσιππος, ὁ Ἐκάτων, ὁ Ποσειδώνιος φαίνεται πῶς ἔγραψαν ἔργα μὲ τὸν τίτλο *Περὶ τελῶν* (Δ. Λ. 7.85, 87· Edelstein / Kidd ἀπ. 185) καὶ ὁ Ἐπίκουρος ἕνα *Περὶ τέλους*.³⁶ Μάλιστα, ὁ σύγχρονος τοῦ Κικέρωνα ἐπικούρειος Φιλόδημος (110–35 π.Χ.) μιλά γιὰ τέλος τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν.³⁷ Ὡστόσο, ἡ ἰδέα ὅτι ὑπάρχει ἕνα ὕψιστο ἀγαθὸ ἀνάγεται στὸν Ἀριστοτέλη, καθὼς πρῶτος κάνει στὰ ἠθικά του ἔργα λόγο γιὰ τὸ ὕψιστο ἀγαθό, τὸ πάντων ἀκρότατον τῶν πρακτῶν ἀγαθῶν (*H. N.* 1095a16–17), καὶ γιὰ τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ κάθε τέχνης (*H. N.* 1097a15 κ.έ.). Αὐτὴ ἡ ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς τέτοιου ἀγαθοῦ ἐμπνέει τοὺς ἐλληνιστικοὺς φιλοσόφους ἀλλὰ καὶ τὸν Κικέρωνα – κάτι ποῦ φυσικὰ δὲν θεματοποιεῖ.³⁸ Μία ἐνδειξὴ ὅμως εἶναι ἐδῶ σημαντικὴ. Ἡ παρουσίαση τῆς ἀντιόχειας ἠθικῆς ἀπὸ τὸν Πείσωνα ἀρχίζει μὲ τὴν ἐπισήμανση ὅτι αὐτὸς ἀκολουθεῖ

36. Πβ. Ἐπίκουρος, *Ἐπιστ. πρὸς Μεν.* 128, 131· Σέζτος Ἐμπειρικός, *Προρ.* 1.25, 215, 231.

37. Φιλόδημος, *Ρητ.* 4, 37a4–17 (Sudhaus I 218). Τὸ χωρίο σχολιάζει ὁ Ἄλλεν (Allen 2014, σ. 233–234).

38. Ἀνάλογη ἀριστοτελικὴ ἀντίληψη φαίνεται πῶς ὀδηγεῖ τὸν Κικέρωνα σχετικὰ μὲ τὸν ρόλο τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ πόνου στὸ 1.42.

τῆ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ τοῦ Πολέμωνα (*De fin.* V.14) καὶ ἐστιάζεται στοῦ ὕψιστο ἀγαθὸ (V.15). Τοῦτο τὸ ζήτημα, ποὺ ὀρίζεται ὡς ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου, θεωρεῖται σημερινό. Στὴν ἴδια παράγραφο καὶ ὡς μορφή ἐπεξεήγησης τοῦ κεντρικοῦ ζητήματος, γίνεται ἀναφορὰ στοῦ ὕψιστο ἀγαθὸ καὶ στοῦ μέγιστο κακὸ. Ἡ συζήτηση λοιπὸν εἶναι κυρίως γιὰ τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ –καὶ ἔχει ὁμολογουμένως ἀριστοτελικὲς καταβολές– καὶ δευτερευόντως μόνο γιὰ τὸ μεγαλύτερο κακὸ.

Ὁ Κικέρων δὲν σκοπεύει νὰπραγματευθεῖ εὐθέως τὸ ζήτημα γιὰ τὸ ὕψιστο ἀγαθὸ καὶ τὸ μεγαλύτερο κακὸ, γιὰ τὰ ὅρια τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἀλλὰ θὰ ἐξετάσει τὶς σχετικὲς ἀπόψεις τῶν σημαντικότερων φιλοσοφικῶν σχολῶν τῆς ἐποχῆς του· τῶν ἐπικούρειων, τῶν στωικῶν καὶ τοῦ Ἀντίοχου, ἐνὸς πλατωνικοῦ φιλοσόφου μὲ ἰσχυρὲς ἀριστοτελικὲς καταβολές.³⁹ Ἀναρωτιέται κανεὶς γιὰτὸ ὅτι ὁ Κικέρων δὲν ἐξετάζει ἐπίσης τὶς ἀπόψεις τοῦ Πλάτωνα καὶ τοῦ Ἀριστοτέλη. Δὲν τὸ ξέρουμε, καθὼς ὁ ἴδιος δὲν μᾶς δίνει κανέναν λόγο, ὅποτε μόνον εἰκασίες μποροῦμε νὰ κάνουμε. Τὸν Πλάτωνα δὲν τὸν ἐμπλέκει στὴ συζήτηση γιὰτὸ μᾶλλον κρίνει ὅτι δὲν ἔχει μιὰ σχετικὴ θεωρία. Κατὰ τὴ γνώμη του, ὁ Πλάτων δὲν ἔχει τελικὲς φιλοσοφικὲς θέσεις, ἀνάλογες τῶν ἐπικούρειων καὶ τῶν στωικῶν, ἀλλὰ διακρίνεται κυρίως ἀπὸ τὴ διαλεκτικὴ του μέθοδο προσέγγισης ποικίλων θέσεων, μιὰ τακτικὴ ποὺ υἰοθετεῖ καὶ ἡ σκεπτικὴ Ἀκαδημία –σὲ αὐτὴν ἀνήκει καὶ ὁ Κικέρων, καθὼς προανέφερα–, γιὰ τὴν ὁποία πιστεύει ὅτι ἐκπροσωπεῖ τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία πιστά. Ὅσο γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ ἠθικὴ, ὅπως εἶδαμε παραπάνω, φαίνεται νὰ παίζει ἕναν σχεδὸν κανονιστικὸ ἀλλὰ ὑπόγειο ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ ἔργου. Ὁ Κικέρων τὴ γνωρίζει καλὰ καὶ κάνει συχνὲς ἀναφορὲς

39. Γιὰ τὸν Ἀντίοχο, βλ. Glucker 1978· Karamanolis 2006, κεφ. 1· Sedley 2013. Ἐπίσης, γιὰ τὴν παρουσίαση τῆς ἠθικῆς θεωρίας τοῦ Ἀντίοχου στοῦ *De finibus* V, βλ. Gill 2016· Tsouni 2019.

στὸν Ἀριστοτέλη,⁴⁰ ἐνῶ ἐν μέρει ἡ ἠθικὴ του παρουσιάζεται ὡς τμήμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀντίοχου (V.11). Θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ρωτήσῃ κανεὶς γιατί δὲν ἐξετάζεται αὐτὴ καθαυτὴ καὶ συστηματικά. Σίγουρη ἀπάντηση δὲν ὑπάρχει. Ἴσως ἐπιθυμεῖ ὁ Κικέρων νὰ ἐπικεντρωθεῖ στὶς θεωρίες τῶν σύγχρονων του φιλοσόφων ποὺ ἀντιπαρατίθενται μεταξύ τους ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ ὑψίστου ἀγαθοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ δηλαδή τὸ ὁποῖο μᾶς ὀδηγεῖ στὴν εὐτυχία, καὶ ἴσως εἶναι αὐτὴ ἡ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση ποὺ κινητοποιεῖ τελικὰ τὸν Κικέρωνα, ἕναν δηλωμένο διαλεκτικό, ὅπως ἐξηγῶ καὶ στὴ συνέχεια, στὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου.

Τὸ *De finibus* ἀπαρτίζεται ἀπὸ τρεῖς διαλόγους, καθένας ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐστιάζεται σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ θεωρία.⁴¹ Ἡ σύνδεσή τους εἶναι μιὰ καινοτομία ποὺ δὲν ἔχει σχολιαστὴ ἰδιαίτερος ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς, ἐξ ὧσων γνωρίζω. Ἴσως ὁ Κικέρων νὰ τὴν ἐμπνέεται ἀπὸ διαλόγους τοῦ Πλάτωνα ποὺ ἀνήκουν σὲ μιὰ ὁμάδα καὶ ἀποτελοῦν μιὰ συνέχεια, ὅπως ὁ *Σοφιστής* καὶ ὁ *Πολιτικός*. Ὁ πρῶτος διάλογος, μεταξύ Τορκουάτου καὶ Κικέρωνα, τοποθετεῖται στὴ βίβλα τοῦ δεύτερου στὴν Κύμη καὶ ἀφορᾷ τὴν ἐπικούρεια ἠθικὴ θεωρία, ἡ ὁποία παρουσιάζεται ἀπὸ τὸν Τορκουάτο καὶ κρίνεται στὰ βιβλία I καὶ II ἀντίστοιχα. Στὸν δεῦτερο διάλογο, ποὺ ἐκτείνεται στὰ βιβλία III καὶ IV, μεταξύ Κάτωνα καὶ Κικέρωνα, καὶ ἔχει γιὰ δραματικὸ χῶρο τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Λούκουλλου, παρουσιάζεται (III) καὶ κρίνεται (IV) ἡ ἠθικὴ θεωρία τῶν στωϊκῶν. Τέλος, στὸ βιβλίον V, ἕναν διάλογο μεταξύ Πείσωνα καὶ Κικέρωνα ποὺ λαμβάνει χώρα στὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνα, παρουσιάζεται καὶ κρίνεται ἡ ἠθικὴ θεωρία τοῦ Ἀν-

40. Βλ. Annas 2001, σ. xxii–xxiii καὶ τὴ σημ. 22 στὸ βιβλίον V. Στὸ *De officiis*, γιὰ παράδειγμα, ὁ Κικέρων ἐπιδοκιμάζει τὴν ἀριστοτελικὴ θεωρία τῆς μεσότητος (I.89, 130· II.59–60).

41. Γιὰ τὴ δομὴ τοῦ *De finibus* συνολικά, βλ. Annas 2001· Görler 2011· Brittain 2016.

τίοχου του Ἀσκαλωνίτη. Οἱ τρεῖς θεωρίες δὲν ἐξετάζονται αὐτόνομα ἀλλὰ ὡς ἀνταγωνιστικὲς μεταξύ τους, ἀφοῦ ἡ καθεμία ἐμφανίζεται νὰ ἀπαντᾷ στὰ φιλοσοφικὰ ἐρωτήματα καλύτερα ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐνα σημαντικό τέχνασμα τῆς ὅλης παρουσίας εἶναι ὅτι κάθε θεωρία κρίνεται μὲ τὴ χρήση ἀντεπιχειρημάτων τῆς ἀντιπάλου τῆς· ἡ ἐπικούρεια μὲ βάση στωικὰ καὶ περιπατητικὰ ἐπιχειρήματα καὶ ἡ στωικὴ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Ἀντίοχου.

Μὲ τὴν ἔννοια αὐτή, οἱ τρεῖς διάλογοι συνεχονται ἀρκετὰ ἰσχυρὰ σὲ μία ἐνότητα. Ἐπιπλέον συνεκτικὸ στοιχεῖο εἶναι τὸ ἀπορητικὸ τέλος τοῦ ἔργου. Τὸ *De finibus* ὀλοκληρώνεται χωρὶς νὰ ἀναδειχθεῖ νικητῆς ἢ ἔστω ἡ προτιμότερη ἠθικὴ θεωρία. Ὁ Κικέρων μένει ἀνικανοποίητος μὲ ὅλες τὶς θεωρίες ποὺ ἐξέτασε καὶ τὶς ἀπορρίπτει γιὰ διαφορετικοὺς μὰ σχετιζόμενους λόγους, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια. Τὸ ἀπορητικὸ αὐτὸ τέλος ὅχι μόνο μᾶς θυμίζει τὴν ἰδιαίτερη φιλοσοφικὴ φυσιογνωμία τοῦ Κικέρωνα, ποὺ εἶναι ὁ ἀκαδημεικὸς σκεπτικισμὸς, ἀλλὰ μᾶς ἐπισημαίνει ἀκόμη κάτι σημαντικό. Ἐνῶ οἱ ἠθικὲς θεωρίες ποὺ ἀναπτύσσονται στὸ *De finibus* εἶναι τρεῖς, ἡ ἐπικούρεια, ἡ στωικὴ καὶ ἡ ἀντιόχεια, τὸ ἔργο φιλοξενεῖ τελικὰ τέσσερις φιλοσοφικὲς σκοπιές, δηλαδὴ τὶς τρεῖς προηγούμενες καὶ ἐπιπλέον τὴν ἀκαδημεικὴ σκεπτικὴ, τὴν ὁποία ἐκπροσωπεῖ ὁ Κικέρων. Ἡ τελευταία δὲν ἔχει φυσικὰ θέσεις καὶ ἀπαντήσεις. Εἶναι ὅμως ὑπεύθυνη γιὰ ὅσα ἐρωτήματα τίθενται ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖται. Ἡ κριτικὴ ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖο τοῦ ἔργου –τόσο ποσοτικὰ ὅσο καὶ, ἰδιαίτερα, ποιοτικὰ– καὶ συνέχει τὶς τρεῖς θεωρίες σὲ μία ἐνότητα φιλοσοφικοῦ προβληματισμοῦ.

Ἄς δοῦμε πῶς ἀκριβῶς ἀσκεῖται αὐτὴ ἡ κριτικὴ. Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι ὁ Κικέρων ἀρχίζει τὴ συζήτηση τοῦ θέματος μὲ τὴν παρουσίαση καὶ κριτικὴ τῆς ἐπικούρειας θέσης.⁴² Οἱ ἐπι-

42. Παρόμοια στὸ *De natura deorum*, ὁ Κικέρων ξεκινᾷ μὲ τὴν ἐπικούρεια θεολογία.